

DİLÇİLİK - ЛИНГВИСТИКА

G.R.BƏŞİROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: bashirova.gulnar@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

(Bakı şəh., Zərifə Əliyeva küç., 18)

DİL SİSTEMİNDƏ CÜMLƏLƏRİN YERİ

Açar sözlər: cümlənin aspektləri, cümlə mürəkkəb vahid kimi, cümlənin çoxkomponentliliyi, cümlənin semantik və pragmatik aspektləri

Ключевые слова: аспекты предложения, предложение как сложная единица, многокомпонентное предложение, семантические и прагматические аспекты

Key words: aspects of the sentence, the sentence like a complex unit, multi-component sentence, semantic and pragmatic aspects of the sentence

Son illərdə xarici dilin tədrisinə və öyrənilməsinə marağın artdığı bir dövrdə dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə aid elmi tədqiqat işinin aparılmasının çox böyük elmi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.

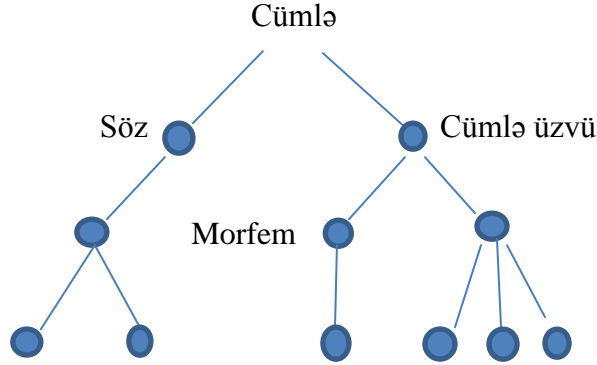
Çox qədim tarixə malik frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri nəsil-dən-nəslə keçərək özləri ilə bərabər dilimizin qədim qatlarına aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu zamanəmizə qədər gətirib çıxara bildiyi üçün bu material əsasında dilin keçdiyi yollar və bədi estetik deyim tərzini təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Cümlə özü tarixi inkişafı prosesində bir haldan başqa bir hala keçid dövründə öz struktur-məzmun düzənini və funksional yönünü dəyişir. Cümlənin quruluşca növü olan mürəkkəb cümlə başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş və struktur-semantik cəhətdən təkmilləşərək bugünkü vəziyyətini almışdır. İngilis dilinin tarixində dövrlər bir-birini əvəz etdikcə mürəkkəb cümlənin modellərində, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrində müəyyən dəyişikliklər ortaya çıxmışdır. Hələ də sintaksisdə cümlə ilə bağlı mübahisəli məqamlar olduğundan cümlənin bir növü olan mürəkkəb cümlə, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri və tarixi inkişafı xüsusi əhəmiyyətli məsələ kimi qeyd etmək olar. (2, s.62).

Qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilinin sintaksis bəhəsi, onun ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, öyrənilməsi hər zaman əsas aktual məsələlərdən biri olmuşdur və müxtəlif dövrlərdə bir sıra dilçilərin müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Bu məsələnin müasir metodika tələbləri səviyyəsində həllinə təşəbbüs göstərilməsi və bir sıra məsələlərin nəzərdən keçirilməsi baxımından bu tədqiqat işi müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işində tabeli budaq cümlələrin nəzəri əsasları, yəni ilkin kökləri və linqvistik problemlər əks olunmuşdur. Hər bir mürəkkəb sistemin (dil də belə sistemlərdəndir) təsvirinin nəticələri bu sistemdə əsas mərkəzləşmiş tədqiq obyektinin nə olduğuna və sistemin digər elementlərinin onunla əlaqəsindən asılıdır. Sintaksis və hətta qrammatika üçün belə əsas sintaktik vahid cümlədir. Ona görə ki, cümlə bazisi dil adlandırdığımız sistemin son fəaliyyət məhsuludur (5, s.56).

Dilin digər struktur vahidləri ilə iyerarxik münasibətinə baxdıqda cümlə bu vahidlərdən təşkil olunmuş piramidanın qülləsində durmalıdır, çünki bütün başqa struktur vahidlər cümlənin düzəlməsində iştirak edirlər. Cümlənin düzəldilməsi bu vahidlərin struktur təyini verir.

Çünki cümlə ünsiyyət məqsədi daşıyan təkə struktur deyil, həm də struktur-kommunikativ vahiddir. Bu münasibətləri aşağıdakı sxemdə göstərmək olar:

Q.Q.Poçeptsov cümləni təşkil edən elementlərin əlaqəsi barəsində yazırdı: “Предложение как целостная грамматически отмеченная конструкция образуется лишь при наличии определенных связей и зависимости между составляющими его элементами” (10, s.106).

Cümləni əsas sintaktik vahid kimi qəbul etdikdə ortaya belə bir sual çıxır: Bəs əgər cümlə əsas sintaktik vahid kimi götürülsə, onda həcmcə böyük olan abzas və ya mətn necə yanaşmaq lazımdır? Bəlkə, cümlə axırıncı yeganə vahid olmayıb sadəcə aralıq vahiddir? (10, s.205).

Mətnin xüsusi bir nitq düzülüşü kimi mövcudluğu şübhə altına alınmamalıdır. Əsas sual ondan ibarətdir ki, mətn və ya onu təşkil edən abzas struktur dil vahididir, yoxsa yox. Lakin bu suala müsbət cavab vermək mümkün deyil. Mətn cümlənin malik olduğu dəqiq və birmənalı struktur xüsusiyyəti daşımır. Mətnin qarşısında belə bir struktur sxem yoxdur ki, onunla hər bir mənalı dil vahidi, həmçinin cümlə xarakterizə olunsun. Cümləni mətnə birlədirən heç bir semantik-struktur üsul mətn üçün xarakterik deyil. Onlar cümlədə də iştirak edirlər, mətnə isə sadəcə olaraq biz onların geniş istifadəsinə rast gəlirik (13, s.83).

Mətnin dilin struktur vahidi olmaması onunla izah olunur ki, dilin hər bir mənalı vahidi bir dil işarəsi olaraq adlandırma funksiyası yerinə yetirir. Bu plana isə morfem, söz, söz birləşməsi və cümlənin funksiyasını aid etmək olar.

Beləliklə, dilçilikdə “mətn linqvistikası” adı altında yeni istiqamətin yaranmasını qəbul etsək, cümlə yeganə əsas sintaktik vahiddir. Cümlə geniş mənalı anlam olub sadədən mürəkkəb poli-predikativ quruluşa qədər geniş cümlə quruluşu diapozonunu əhatə edir. Sadə cümlə struktur və kommunikativ vahid kimi cümlənin bütün əlamətlərini tamamlayır. Bundan başqa, sadə cümlə digər mürəkkəb quruluşun hamısının əsasında dayanır (6, s.94).

Cümlə dil sistemində ən mürəkkəb vahiddir. Cümlənin mürəkkəbliyi onu təşkil edən elementlərin cümlədə struktur cəhətdən kəmiyyətcə məhdudlaşması və çoxluğu ilə izah olunur. Hər bir cümlə istənilən qədər böyük ola bilər. Baxmayaraq ki, ayrılıqda cümlə təşkil edən elementlər axırıncıdırlar, hər bir cümləni istənilən qədər davam etdirmək olar. Bundan başqa, cümlənin mürəkkəbliyi həm də cümləni təşkil edən elementlərin münasibətinin çoxplanlı olmasından irəli gəlir. Bu elə həmin münasibətdir ki, cümlə üzvlərini xarakterizə edir, söz birləşməsinin hissələrini əlaqələndirir, cümlədəki elementlərin ardıcılığını və onların emfatik axınını, cümlədə semantik üzvlərin formalaşmasında ayrı-ayrı elementlərin rolunu müəyyən edir və s.

Nəhayət, cümlənin mürəkkəbliyi məzmun ilə forma arasında mövcud olan münasibətin çoxluğu ilə əlaqədardır. Bütün bunları öyrənmək üçün isə onları ayrı-ayrılıqda təhlil etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, cümlənin aspektləri problemi ortaya çıxır. İ.P.İvanova, V.V.Burlakova və Q.Q.Poçeptsov cümlənin üç əsas aspekti olduğunu göstərirlər: (6, s.106).

1. Struktur
2. Semantik
3. Praqmatik

Dil vahidi olan cümlə forma və məzmun ilə xarakterizə olunur. Cümlə üçün forma, quruluş spesifikdir. Cümlənin çox komponentliyi sözlərin cümlədə necə birləşməsinə, sözdən fərqi göstərmək işini ön plana çəkir. Ona görə də cümlənin bu aspekti onun struktur cəhətdən quruluş aspekti və ya sadəcə olaraq struktur aspekti adlanır. Cümlənin struktur aspektdən öyrənilməsi qrammatik cəhətdən mənalı formal göstəricilər tələb edir.

Təsdiq/inkar, nəqli/sual, şəxsi/şəxssiz bu və ya başqa məzmun xüsusiyyətləri cümlənin semantik təhlilində mütləq göstərilməlidir. Məzmun fərqlərinin formal göstəriciləri cümlənin struktur aspektinə aiddir.

Cümlənin ikinci aspekti semantik aspektidir. Semantik əlamətlər cümlənin komponentlərinə də aiddir: budaq cümlələr, cümlə üzvləri.

Mürəkkəb tabesiz cümlənin hissələri də müəyyən semantik münasibətlərlə xarakterizə olunur. Nəhayət, cümlənin elementlərində “tamamlıq” və ya “zərflilik” tipində funksional-semantik düzülüş olur və bütün bu semantik rollar və cümlənin semantik konfigurasiyası cümlənin semantik aspektdən öyrənilməsinə aid edilir.

Cümlənin üçüncü aspekti isə praqmatik aspektidir. Bu aspekt cümlənin nitq prosesində iştirakı ilə əlaqədardır. Dil vahidi olan cümlə dil üçün vacib olan struktur-funksional məna kəsb edir. Cümlə ünsiyyət prosesində iştirak edən əsas nitq vahididir. Məhz cümlənin ünsiyyət məqsədinə görə müxtəlif növlərə ayrılması (nəqli, sual, əmr, nida) mürəkkəb əlaqələr sistemi cümlənin praqmatik aspekti ilə bağlıdır (11, s.38).

Cümlənin semantik və praqmatik aspektləri sintaktik nəzəriyyədə az öyrənilir, lakin struktur aspekti isə müxtəlif dilçilər tərəfindən ətraflı şəkildə öyrənilməkdədir (14, s.74).

Cümlənin göstərdiyimiz üç aspekti: semantik, struktur və praqmatik aspektləri əsas aspektlərdir. Dilin sintaksisinin tədqiqi tarixində alimlər cümlənin müxtəlif aspektlərinin olduğunu da göstərmişlər, lakin bu aspektlərdən heç biri cümlənin forma, məzmun və işlənmə xüsusiyyətlərini tam əhatə etmir. Dilçilər Hind-Avropa dillərində cümlənin yeddi aspekti olduğunu qeyd etmişlər:

1. Məntiqi
2. Modal
3. Cümlənin bütövlüyü
4. Vasitəsiz nitqdəki cümlənin başqa cümləyə münasibəti
5. Cümlənin aktual üzvlənməsi
6. Kommunikativ vəzifə
7. Emosionallıq

Yuxarıda göstərdiyimiz aspektlərdən bizə aydın olur ki, onlar üç əsas aspektə uyğun gəlir. Beləliklə, struktur, semantik və praqmatik aspekt ilə cümlənin üç əsas xüsusiyyəti uyğun gəldiyinə görə onlar əsas aspektlər sayılır.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu mövzu uzun illər boyu bir sıra dilçi alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ hələ də öz aktuallığını qoruyur. İsmi budaq cümlələri məsələsi ətrafında hər zaman geniş müzakirələr, diskussiyalar olmuşdur. Lakin bir sıra hallarda müxtəlif alimlərin bu məsələ ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər bir qədər ziddiyyət təşkil etmiş və bu da mövzunun yenidən tədqiqinə səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, cümlə geniş mənalı anlam olub, sadəcə mürəkkəb poli-predikativ quruluşa qədər geniş cümlə quruluşu diapazonunu əhatə edir. Mürəkkəb cümlə struktur və kommunikativ vahid kimi cümlənin bütün əlamətlərini tamamlayır.

Cümlə üçün 3 aspekti: semantik, struktur praqmatik aspektlər əsas aspektlərdir.

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, dildə mövcud olan paradiqmatik əlaqələr nitqdə mövcud olan sintaqmatik əlaqələrlə birlikdə dil semantikasını daha tam açır.

Tabeli mürəkkəb cümlə kimi mübtədə, tamamlıq, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də ədəbi dilin inkişafının məhsulu olaraq konkret dillərdə onların qrammatik quruluşunun xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir və aydınlaşdırma-obyekt münasibətlərinin ifadə vasitələrinin ən geniş yayılmış tipləri kimi çıxış edirlər (11, s.56).

İngilis dilində mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr yalnız birüzlü ola bilərlər, çünki mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin ayrı-ayrı üzvlərini aydınlaşdırır bilirlər.

İngilis dilində mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri tipoloji baxımdan aydınlaşdırıcı özək sözlərin olması ilə aşkarlanır. Özək sözlər mənasına görə eyni leksik-semantik qruplara bölünür. Mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin aydınlaşdırdığı özək sözlərdə təzahür edən fərqlər aydınlaşdırılan, konkretləşdirilən, tamamlanan üzvlə bağlı olur. İngilis dilində mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin mübtədasını, xəbərini, tamamlığını və təyini aydınlaşdırır, tamamlayır, izah edir.

İngilis dilində mübtədə, xəbər, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri komponentləri arasında əlaqə vasitələrinin nomenklaturasına görə fərqlənir. İngilis dilində bu budaq cümlələr baş cümləyə 1) bağlayıcı; 2) tabelilik intonasiyası; 3) bağlayıcı sözlər; 4) sözönülərlə bağlanır. Lakin bu dildə komponentlər arasında tabelilik əlaqəsinin dominant üsulu bağlayıcı və tabelilik intonasiyası üsuludur. Eyni zamanda, bağlayıcı vasitələrin – bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər-semantik cəhətdən oxşarlığı onun çoxfunksiyalılığında təzahür edir. Bağlayıcı vasitələr ingilis dilində budaq cümləyə görə prepozitiv mövqedə yerləşir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələsi, Bakı Dövlət Universiteti, 1992, 332 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, Maarif, 1999, 281 s.
3. Axundov A.A., Məmmədov N. Dilçiliyə giriş, Bakı, Maarif, 1980, 315s.
4. Hüseynzadə M.H., Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III hissə, Bakı, Maarif, 1973, 357 s.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1979, 360 s
6. Бурлакова В.В. Использование лексических средств М. Прогресс, 1965, №4, 136
7. Виноградов В.В. Русский язык. Москва, 1972, 485 с.
8. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. Л., 1954.
9. Воронцова Г.Н. Об именном форманте в современном английском языке. Журн. Иностранные языки в школе, 1948, 3,4.
- 10.Иванова И.П., Бурлакова В.В., Рочепцов Т.Т. Теоретическая грамматика английского языка. М., 1981.
- 11.Barber Ch. Linguistic Change in Present-Day English. L., 1964.
- 12.Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar, Ninth Edition Revised, M., 1964.
13. Iyish B. The Structure of Modern English. M., L., 1965.
14. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles, L., 1949.
15. Jespersen O. Essentials of English Grammar. L., 1933.

Г.Р.Баширова

Роль предложений в системе языка

Резюме

В отличие от слова или словосочетания, которые выражают лишь различные понятия, предложения выражают относительно законченные мысли, и тем самым используются, как единицы общения между людьми. При выражении предложения, люди что-то сообщают, выясняют, побуждают друг друга к выполнению действия. В двусоставных предложениях имеются оба главных члена - подлежащее и сказуемое. Двусоставные предложения употребляются гораздо чаще односоставных.

G.R.Bashirova

The role of the sentences in the language system

Summary

In contrast to the words or phrases that expresses a different idea regarding the sentence complete thoughts, and thus are used as a unit of communication between people. Double nucleus and single nucleus sentences are distinguished by the number of the principal parts they contain: the double nucleus sentence contains two parts subject and the predicate, while the single nucleus sentence contains only one participial part.

Rəyçi: filol.f.d., dos. F.M.Allahverdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2022